

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

द्वितीयः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच—

वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितं नृप।
आत्मवित्सम्पतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥१ ॥

श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः ।
अपश्यतामात्मतत्त्वं गुहेषु गृहमेधिनाम् ॥२ ॥

निद्रया हियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः ।
दिवा चार्थेहया राजन् कुटुम्बभरणेन वा ॥३ ॥

देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि ।
तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥४ ॥

तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवानीश्वरो हरिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥५ ॥

एतावान् सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।
जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः ॥६ ॥

प्रायेण मुनयो राजन् निवृत्ता विधिषेधतः ।
नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः ॥७ ॥

श्रीमद्

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
अधीतवान् द्वापरादौ पितुद्वैपायनादहम् ॥८॥

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमःश्लोकलीलया ।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥९॥

तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् ।
यस्य श्रद्धधतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती ॥१०॥

एतत्रिविद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् ।
योगिनां नृप निर्णीतं हरेन्मानुकीर्तनम् ॥११॥

किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हर्यनैरिह ।
वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः ॥१२॥

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिज्ञात्वेयत्तामिहायुषः ।
मुहूर्तात् सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् ॥१३॥

तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीवितावधिः ।
उपकल्पय तत् सर्वं तावद् यत् साम्परायिकम् ॥१४॥

अन्तकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः ।
छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनु ये च तम् ॥१५॥

गृहात् प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः ।
शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत् कल्पितासने ॥१६॥

अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परम्।
मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मवीजमविस्मरन् ॥१७॥

नियच्छेद् विषयेभ्योऽक्षान् मनसा बुद्धिसारथिः।
मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थं धारयेद्द्विया ॥१८॥

तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा।
मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किञ्चन न स्मरेत्।
पदं तत् परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ॥१९॥

रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः।
यच्छेद्वारणया धीरो हन्ति या तत्कृतं मलम् ॥२०॥

यतः सन्धार्यमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः।
आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः ॥२१॥

श्रीराजोवाच—
यथा सन्धार्यते ब्रह्मन् धारणा यत्र सम्मता।
यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलम् ॥२२॥

श्रीशुक उवाच—
जितासनो जितश्वासो जितसङ्गो जितेन्द्रियः।
स्थूले भगवतो रूपे मनः सन्धारयेद्द्विया ॥२३॥

विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम्।
यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥२४॥

[श्रीमद्]

अण्डकाषे शरीरेऽस्मिन् सप्तावरणसंयुते ।
वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान् धारणाश्रयः ॥२५ ॥

पातालमेतस्य हि पादमूलं
पठन्ति पार्षिणप्रपदे रसातलम् ।
महातलं विश्वसृजोऽथ गुल्फौ
तलातलं वै पुरुषस्य जड्घे ॥२६ ॥

द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्ते—
रुरुद्ध्रयं वितलञ्चातलञ्च ।
महीतलं तज्जघनं महीपते
नभस्तलं नाभिसरो गृणन्ति ॥२७ ॥

उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य
ग्रीवा महर्वदनं वै जनोऽस्य ।
तपो रराटीं विदुरादिपुंसः
सत्यन्तु शीषाणि सहस्रशीषाः ॥२८ ॥

इन्द्रादयो बाहव आहुरुम्बाः
कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः ।
नासत्यदम्बौ परमस्य नासे
घ्राणोऽस्य गन्धो मुखमग्निरिद्धः ॥२९ ॥

द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः
पक्षमाणि विष्णोरहनी उभे च ।
तदश्चूविजृष्यः परमेष्ठिधिष्य—
मापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥३० ॥

छन्दांस्यनन्तस्य शिरो गृणन्ति
 दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि ।
 हासो जनोन्मादकरी च माया
 दुरन्तसर्गो यदपाङ्ग्मोक्षः ॥३१ ॥

ब्रीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो
 धर्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठम् ।
 कस्तस्य मेद्रुं वृषणौ च मित्रौ
 कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घाः ॥३२ ॥

नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि
 महीरुहा विश्वतनोनृपेन्द्र ।
 अनन्तवीर्यः श्वसितं मातरिश्वा
 गतिर्वर्यः कर्म गुणप्रवाहः ॥३३ ॥

ईशस्य केशान् विदुरम्बुवाहान्
 वासस्तु सन्ध्यां कुरुवर्य भूम्नः ।
 अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च
 स चन्द्रमाः सर्वाविकारकोशः ॥३४ ॥

विज्ञानशर्क्ति महिमामनन्ति
 सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम् ।
 अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजा नखानि
 सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशो ॥३५ ॥

[श्रीमद्]

वयासि तद्व्याकरणं विचित्रं
मनुर्मनीषा मनुजो निवासः ।
गन्धर्वविद्याधरचारणाप्सरः-
स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः ॥३६ ॥

ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महात्मा
विद्युरुर्दग्निश्रितकृष्णवर्णः ।
नानाभिधाभीज्यगणोपपत्रो
द्रव्यात्मकः कर्म वितानयोगः ॥३७ ॥

इयानसावीश्वरविग्रहस्य
यः सन्निवेशः कथितो मया ते ।
सन्धार्य तेऽस्मिन् वपुषि स्थविष्ठे
मनः स्वबुद्ध्या न यतोऽस्ति किञ्चित् ॥३८ ॥

स सर्वधीवृत्यनुभूतसर्व
आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।
तं सत्यमानन्दनिधि भजेत
नान्यत्र सज्जेद् यत आत्मपातः ॥३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे श्रीमहापुरुषसंस्थानुवर्णनं
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच—
 एवं पुरा धारणयात्मयोनि—
 नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुच्य तुष्टात्।
 तथा ससर्जेदममोघदृष्टि—
 र्यथाप्ययात् प्राग्व्यवसायबुद्धिः ॥१ ॥

शब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था
 यन्नामभिर्व्यायति धीरपार्थैः ।
 परिभ्रमस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्
 मायामये वासनया शयानः ॥२ ॥

अतः कविनार्मसु यावदर्थः
 स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ।
 सिद्धेऽन्यथार्थे न यतेत तत्र
 परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥३ ॥

सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासै—
 बाहौ स्वसिद्धे ह्युपर्वणैः किम् ।
 सत्यञ्जलौ किं पुरुधान्रपात्रा
 दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥४ ॥

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
 नैवाङ्गिष्ठिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।
 रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसत्रान्
 कस्माद् भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥५ ॥

[श्रीमद्]

एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध
आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्तः ।
तं निर्वृतः नियतार्थो भजेत
संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥६ ॥

कस्तां त्वनादृत्य परानुचिन्ता-
मृते पशूनसर्ती नाम कुर्यात् ।
पश्यन् जनं पतितं वैतरण्यां
स्वकर्मजान् परितापान् जुषाणम् ॥७ ॥

केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे
प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशडख-
गदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥८ ॥

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं
कदम्बकिञ्जल्क-पिशङ्गवाससम् ।
लसम्न्यहारत्प्रहिरण्मयाङ्गदं
स्फुरन्महारत्न-किरीटकुण्डलम् ॥९ ॥

उत्तिद्रहृत्पङ्गकर्णिकालये
योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ।
श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकन्धर-
मप्लानलक्ष्म्या वनमालयाचितम् ॥१० ॥

विभूषितं मेखलयाङ्गुरीयकै-
र्महाधनैनूपुरकङ्गणादिभिः ।

स्निग्धामलाकुञ्ज्वतनीलकुन्तलै-
विरोचमानाननहासपेशलम् ॥११ ॥

अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्-
भूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ।
ईक्षेत चिन्तामयमेतमीश्वरं
यावन्मनो धारणयावतिष्ठते ॥१२ ॥

एकैकशोऽङ्गानि धियानुभावयेत्
पादादि यावद्वसितं गदाभृतः ।
जितं जितं स्थानमपोहा धारयेत्
परं परं शुद्ध्यति धीर्यथा यथा ॥१३ ॥

यावत्र जायेत परावरेऽस्मिन्
विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः ।
तावत् स्थवीयः पुरुषस्य रूपं
क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत ॥१४ ॥

स्थिरं सुखञ्चासनमास्थितो यति-
र्यदा जिहासुरिममङ्ग लोकम् ।
देशे च काले च मनो न सज्जयेत्
प्राणान् नियच्छेन्मनसा जितासुः ॥१५ ॥

मनः स्वबुद्ध्यामलया नियम्य
क्षेत्रज्ञ एतां निलयेत्पात्मनि ।
आत्मानमात्मन्यवरुद्ध्य धीरो
लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् ॥१६ ॥

श्रीमद्

न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः
कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे।
न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च
न वै विकारो न महान् प्रधानम् ॥१७॥

परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद्
यत्रेति नेतीत्यतदुत्समृक्षवः ।
विसृज्य दैरात्म्यमनन्यसौहृदा
हृदोपगुद्यार्हपदं पदे पदे ॥१८॥

इत्थं मुनिस्तूपरमेद्वयवस्थितो
विज्ञानदृग्वीर्य-सुरन्धिताशयः ।
स्वपार्षिणापीड्य गुदं ततोऽनिलं
स्थानेषु षट्सूत्रमयेज्जितकलमः ॥१९॥

नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्मा-
दुदानगत्योरसि तं नयेन्मुनिः ।
ततोऽनुसन्धाय धिया मनस्वी
स्वतालुमूलं शनकैर्नयेत ॥२०॥

तस्माद् श्रुतोरन्तरमुन्नयेत
निरुद्धसप्तास्वयनोऽनपेक्षः
स्थित्वा मुहूर्ताद्विमकुण्ठदृष्टि-
निर्भिद्य मूर्द्धन् विसृजेत् परं गतः ॥२१॥

यदि प्रयास्यन् नृप पारमेष्ठ्यं

वैहायसानामुत यद्विहारम् ।
अष्टाधिपत्यं गुणसत्रिवाये
सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥२२ ॥

योगेश्वराणां गतिमाहुरन्त-
बैहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम् ।
न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति
विद्यातपोयोग-समाधिभाजाम् ॥२३ ॥

वैश्वानरं याति विहायसा गतः
सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषा ।
विधूतकल्कोऽथ हरेस्तस्तात्
प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारम् ॥२४ ॥

तद् विश्वनार्थि त्वतिवर्त्य विष्णो-
रणीयसा विरजेनात्मनैकः ।
नमस्कृतं ब्रह्माविदामुपैति
कल्पायुषो यद् विबुधा रमन्ते ॥२५ ॥

अथो अनन्तरय मुखानलेन
दन्दह्यमानं स निरीक्ष्य विश्वम् ।
निर्याति सिद्धेश्वरजुष्टधिष्णयं
यद्वैपराङ्कर्त्त तदु पारमेष्ठ्यम् ॥२६ ॥

न यत्र शोको न जरा न मृत्यु-
नार्तिन चोद्वेग ऋते कुतश्चित् ।
यच्चित्ततोऽदः कृपयानिर्देविदां
दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनात् ॥२७ ॥

[श्रीमद्]

ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भय-
स्तेनात्मनापोऽनलमूर्तिरत्वरन्।
ज्येतिर्मयो वायुमुपेत्य काले
वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिङ्गम् ॥२८॥

घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं
रूपञ्च दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव।
श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं
प्राणेन चाकूतिमुपैति योगी ॥२९॥

स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसत्रिकर्षं
मनोमयं देवमयं विकार्यम्।
संसाद्य गत्या सह तेन याति
विज्ञानतत्त्वं गुणसत्रिरोधम् ॥३०॥

तेनात्मनात्मानमुपैति शान्त-
मानन्दमानन्दमयोऽवसाने।
एतां गतिं भागवतीं गतो यः
स वै पुनर्नेह विषज्जतेऽङ्गं ॥३१॥

एते सृतीं ते नृप वेदगीते
त्वयाभिपृष्टे व सनातने च।
ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट
आराधितो भगवान् वासुदेवः ॥३२॥

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ।
वासुदेवे भगवति भक्तियोगे यतो भवेत् ॥३३॥

भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया।
तदध्यवस्थ्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवेत् ॥३४॥

भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः।
दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥३५॥

तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान् नृणाम् ॥३६॥

पिबन्ति ये भगवत् आत्मनः सतां
कथामृतं श्रवणपुटेषु सम्भृतम्।
पुनन्ति ते विषयविद्विषिताशयं
व्रजन्ति तच्चरणसरोहान्तिकम् ॥३७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे श्रीमहापुरुषसंस्थानुवर्णनं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

तृतीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच—
एवमेतत्रिगदितं पृष्ठवान् यद्भवान् मम।
नृणां यन्मित्र्यमाणानां मनुष्येषु मनीषिणाम् ॥१॥

ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणः पतिम्।
इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् ॥२॥

[श्रीमद्]

देवीं मायान्तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् ।
वसुकामो वसून् रुद्रान् वीर्यकामोऽथ वीर्यवान् ॥३ ॥

अन्नाद्यकामस्त्वदिर्ति स्वर्गकामोऽदितेः सुतान् ।
विश्वान् देवान् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विशाम् ॥४ ॥

आयुष्कामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत् ।
पतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥५ ॥

रूपाभिकामो गन्धर्वान् स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम् ।
आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत् परमेष्ठिनम् ॥६ ॥

यज्ञं यजेद् यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसम् ।
विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थं उमां सतीम् ॥७ ॥

धर्मार्थं उत्तमःश्लोकं तन्तुं तन्वन् पितं न् यजेत् ।
रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुदणान् ॥८ ॥

राज्कामो मनून् देवान् नित्रैर्ति त्वं त्वभिचरन् यजेत् ।
कामकामो यजेत् सोममकामः पुरुषं परम् ॥९ ॥

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत् पुरुषं परम् ॥१० ॥

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।
भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः ॥११ ॥

ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्र-
मात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसङ्गः ।
कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः
को निर्वृतो हरिकथासु रत्ति न कुर्यात् ॥१२॥

श्रीशौनक उवाच—
इत्यभिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः ।
किमन्यत् पृष्ठवान् भूयो वैयासकिमृषिं कविम् ॥१३॥

एतच्छुश्रूषतां विद्वन् सूत नोऽर्हसि भाषितुम् ।
कथा हरिकथोदर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् ॥१४॥

स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालः क्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे ॥१५॥

वैयासकिश्च भगवान् वासुदेवपरायणः ।
उरुगायगुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे ॥१६॥

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तज्ज्य यन्नसौ ।
तस्यर्ते यत् क्षणो नीत उत्तमःश्लोकवार्त्या ॥१७॥

तरवः किं न जीवन्ति भस्माः किं न श्वसन्त्युत ।
न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपश्चोऽपरे ॥१८॥

श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।
न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥१९॥

॥श्रीमद्॥

बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये
न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य।
जिह्वासती दार्दुरिकेव सूत
न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥२० ॥

भारः परं पट्टकिरीटजुष्ट-
मप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम्।
शावौ करौ नो कुरुतः सपर्या
हरेलस्त्काञ्चनकङ्गणौ वा ॥२१ ॥

बहीयिते ते नयने नराणां
लिङ्गानि विष्वोर्न निरीक्षतो ये।
पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ
क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेयौ ॥२२ ॥

जीवञ्चवो भागवताङ्ग्निरेणुन्
न जातु मत्योऽभिलभेत यस्तु।
श्रीविष्णुपद्मा मनुजस्तुलस्याः
श्वसञ्चवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥२३ ॥

तदश्मसारं हृदयं बतेदं
यद्गृह्यमाणैहरिनामधेयैः।
न विक्रियेताथ यदा विकारो
नेत्रे जलं गात्रस्त्वेषु हर्षः ॥२४ ॥

अथाभिधेद्यङ्गं मनोऽनुकूलं
 प्रभाषसे भागवतप्रधानः ।
 यदाह वैयासिकिरात्मविद्या—
 विशारदो नृपतिं साधु पृष्ठः ॥२५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां
 संहितायां वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे महापुरुषासंस्थानुवर्णनं
 नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः

श्रीसूत उवाच—
 वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः ।
 उपधार्य मर्ति कृष्ण औत्तरेयः सर्ती व्यधात् ॥१॥

आत्मजाया—सुतागार—पशुद्रविणबन्धुषु ।
 राज्ये चाविकले नित्यं निरूढां ममतो जहौ ॥२॥

पप्रच्छ चेममेवार्थं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।
 कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्धानो महामनाः ॥३॥

संस्थां विज्ञाय सञ्चस्य कर्म त्रैवर्गिकञ्च यत् ।
 वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं गतः ॥४॥

[श्रीमद्]

श्रीराजोवाच—

समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवानघ ।
तमे विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः कथाम् ॥५ ॥

भूय एव विवित्सामि भगवानात्ममायया ।
यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यम् मुनीश्वरैः ॥६ ॥

यथा गोपायति विभुर्यथा संयच्छते पुनः ।
यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् ।
आत्मानं क्रीडयन् क्रीडन् करोति विकरोति च ॥७ ॥

नूनं भगवतो ब्रह्मन् हरेरद्धुतकर्पणः ।
दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभिश्चापि चेष्टितम् ॥८ ॥

यथा गुणांस्तु प्रकृतेर्युगपत् क्रमशोऽपि वा ।
विभर्ति भूरिशस्त्वेकः कुर्वन् कर्माणि जन्मभिः ॥९ ॥

विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान् यथा
शाब्दे ब्रह्माणि निष्णातः परस्मिंश्च भवान् खलु ॥१० ॥

श्रीसूत उवाच—

इत्युपामन्त्रितो राजा गुणानुकथने हरेः ।
हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥११ ॥

श्रीशुक उवाच—

नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे

सदुद्भवस्थान-निरोधलीलया ।
गृहीतशक्तित्रितयाय देहिना-
मन्तर्भवायानुपलक्ष्यवत्मने ॥१२ ॥

भूयो नमः सद्विजिनच्छदेऽसत्ता-
मसम्भवायाखिलसत्त्वमूर्तये ।
पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे
व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥१३ ॥

नमो नमस्तेऽस्त्वृभाय सात्वतां
विद्वरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् ।
निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा
स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥१४ ॥

यत्कीर्तनं यत्प्मरणं यदीक्षणं
यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदहणम् ।
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्पषं
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥१५ ॥

विचक्षणा यच्चरणोपसादनात्
सङ्गं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।
विन्दन्ति हि ब्रह्मगर्ति गतकलमा-
स्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥१६ ॥

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो
मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।
क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥१७ ॥

श्रीमद्

किरातहृणान्ध्रपुलिन्दपुल्कसा
आभीरशुह्या यवनाः खशादयः ।
येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः
शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥१८॥

स एष आत्मात्मवतामधीश्वर-
स्त्रीमयो धर्ममयस्तपोमयः ।
गतव्यलीकैरज-शङ्करादिभि-
र्वित्कर्यलिङ्गो भगवान् प्रसीदताम् ॥१९॥

श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापति-
र्धियां पतिलोकपतिर्धरापतिः ।
पतिर्गतिश्चान्धकवृष्णिसात्वतां
प्रसीदतां मे भगवान् सतां पतिः ॥२०॥

यदद्भ्युभिष्यानसमाधिधौतया
धियानुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।
वदन्ति चैतत् कवयो यथारुचं
स मे मुकुन्दो भगवान् प्रसीदताम् ॥२१॥

प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती
वितन्वताजस्य सर्तीं स्मृतिं हृदि ।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः
स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम् ॥२२॥

भूतैर्महद्दिर्य इमाः प्ररो विभु-
र्निर्माय शेते यदमूषु पूरुषः ।
भुड्के गुणान् षोडश षोडशात्मकः
सोऽलङ्कृषीष्टाखिलविद्वचार्षि मे ॥२३ ॥

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
पपुर्जानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम् ॥२४ ॥

एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विपृच्छते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥२५ ॥

‘ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे श्रीमहापुरुषसंस्थानुवर्णनं
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

श्रीनारद उवाच—
देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्वज ।
तद्विजानीहि यज्ञा ज्ञानमात्मतत्त्वनिर्दर्शनम् ॥१ ॥

यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ।
यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्तत्वं वद तत्त्वतः ॥२ ॥

यर्व ह्येतद्वान् वेद भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
करामलकवद्विश्वं विज्ञानावसितं तव ॥३ ॥

[श्रीमद्]

यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः ।
एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवात्ममायया ॥४ ॥

आत्मन् भावयसे तानि न पराभावयन् स्वयम् ।
आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लमः ॥५ ॥

नाहं वेद परन्त्वस्मिन्नापर न समं विभो ।
नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत् किञ्चिदन्यतः ॥६ ॥

स भवानचरद्घोरं यत्तपः सुसमाहितः ।
तेन खेदयसे नस्त्वं पराशङ्कं प्रयच्छसि ॥७ ॥

एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञं सकलेश्वर ।
विजानीहि यथैवेदमहं बुध्येऽनुशासितः ॥८ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—
सम्यक् कारणिकस्येदं वत्स ते विचिकित्सितम् ।
यदहं चोदितः सौम्य भगवद्वीर्यदर्शने ॥९ ॥

नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भोः ।
अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥१० ॥

येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ।
यथार्कोऽग्निर्यथा सोमो यथक्षण्हतारकाः ॥११ ॥

तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि ।
यन्मायया दुर्जयया मां वन्ति जगद्गुरुम् ॥१२ ॥

विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया ।
विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः ॥१३॥

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
वासुदेवात् परो ब्रह्मन् न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः ॥१४॥

नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः ।
नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥१५॥

नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥१६॥

तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः ।
सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितः ॥१७॥

सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।
स्थितिसर्गान्निरोधेषु गृहीता मायया विभोः ॥१८॥

कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ।
बध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥१९॥

स एष भगवांलिलाङ्गैस्त्रिभिरतैरधोक्षजः ।
स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्वेषां मम चेश्वरः ॥२०॥

कालं कर्म स्वभावञ्च मायेशो मायया स्वया ।
आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे ॥२१॥

[श्रीमद्]

कालाद्वृणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ।
कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥२२ ॥

महतस्तु विकुर्वाणाद्रजः सत्त्वोपबृहितात् ।
तमः प्रधानसत्त्वभवद्व्यज्ञानक्रियात्मकः ॥२३ ॥

सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वन् समभूत् त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ।
द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥२४ ॥

तामसादपि भूतादेविकुर्वाणादभूत्रभः ।
तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिङ्गं यदद्रष्टृदृश्ययोः ॥२५ ॥

नभसोऽथ विकुर्वाणादभूत् स्पर्शगुणोऽनिलः ।
परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राण ओजः सहो बलम् ॥२६ ॥

वायोरपि विकुर्वाणात् कालकर्मस्वभावतः ।
उदपद्यत वै तेजो रूपवत् स्पर्शशब्दवत् ॥२७ ॥

तेजसस्तु विकुर्वाणादसीदम्प्यो रसात्मकम् ।
रूपवत् स्पर्शवच्चाम्प्यो घोषवच्च परान्वयात् ॥२८ ॥

विशेषस्तु विकुर्वाणादम्प्यसो गन्धवानभूत् ।
परान्वयाद्रस्पर्श-शब्दरूपगुणान्वितः ॥२९ ॥

वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश ।
दिग्वाताकर्प्रचेतोऽश्विववहीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥३० ॥

तैजसात् विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन् ।
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणश्च तैजसौ ।
श्रोत्रं त्वग्ध्राणदृग्जिह्वावागदोर्मेद्राङ्ग्निपायवः ॥३१ ॥

यदैतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ।
यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम् ॥३२ ॥

तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ।
सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्हर्ददः ॥३३ ॥

वर्षपूगसहस्रान्ते तदण्डमुदकेशयम् ।
कालकर्मस्वभावस्थो जीवोऽजीवमजीवयत् ॥३४ ॥

स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गतः ।
सहस्रोर्बद्धिबाहृक्षः सहस्राननशीर्षवान् ॥३५ ॥

यस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः ।
कट्यादिभिरधः सप्त सप्तोद्धर्व जघनादिभिः ॥३६ ॥

पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ।
ऊर्वोक्त्रैश्यो भगवतः पद्म्यां शूद्रोभ्यजायत ॥३७ ॥

भूलोकः कल्पितः पद्म्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।
हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥३८ ॥

ग्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात् ।
मूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ॥३९ ॥

[श्रीमद्]

तत्कट्याज्वातलं कलृप्तमूरुभ्यां वितलं विभोः ।
जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जड्घाभ्यान्तु तलातलम् ॥४० ॥

महातलस्तु गुल्फाभ्यां प्रपादाभ्यां रसातलम् ।
पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान् ॥४१ ॥

भूर्लोकः कल्पितः पद्म्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।
स्वर्लोकः कल्पितो मूद्धन्ना इति वा लोककल्पना ॥४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे श्रीपुरुषसंस्थानुवर्णनं
पञ्चमोऽध्यायः ॥५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

श्रीब्रह्मोवाच—
वाचां वह्नेर्मुखं क्षेत्रं छन्दसां सप्त धातवः ।
हव्यकव्यामृतात्रानां जिह्वा सर्वरसस्य च ॥१ ॥

सर्वासूनाज्व वायोश्च तत्रासे परमायणे ।
अश्विनोरोषधीनाज्व ग्राणो मोदप्रमोदयोः ॥२ ॥

रूपाणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी ।
कण्णौ दिशाज्व तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः ॥३ ॥

तद्रात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनम् ।
त्वगस्य स्वर्शवायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि ॥४ ॥

रोमाण्युद्धिज्जजातीनां यैर्वा यजस्तु सम्भृतः ।
केशशमश्रुनखान्यस्य शिलालोहाश्रविद्युताम् ॥५ ॥

बाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणाम् ॥६ ॥

विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च ।
सर्वकाम-वरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ॥७ ॥

अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
पुंसः शिशन उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ॥८ ॥

पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।
हिंसाया नित्रृत्तेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतम् ॥९ ॥

पराभूतेरथर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः ।
नाड्यो नदनदीनाज्ज्व गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥१० ॥

अव्यक्तरससिन्धूनां भूतानां निधनस्य च ।
उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् ॥११ ॥

धर्मस्य मम तुभ्यज्ज्व कुमाराणां भवस्य च ।
विज्ञानस्य च सत्त्वस्य परस्यात्मा परायणम् ॥१२ ॥

[श्रीमद्]

अहं भवान् भवश्चैव त इमे मुनयोऽग्रजाः ।
सुरासुरनरा नागाः खगा मृगसरीसृपाः ॥१३॥

गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणोरगाः ।
पशवः पितरः सिद्धा विद्याध्राश्चारणा द्रुमाः ॥१४॥

अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः ।
ग्रहक्षकेतवस्तारास्तडितस्तनयित्नवः ॥१५॥

सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यतः ।
तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठति ॥१६॥

स्वधिष्ण्यं प्रतपन् प्राणो बहिश्च प्रतपत्यसौ ।
एवं विराजं प्रतपस्तपत्यन्तर्बर्हिः पुमान् ॥१७॥

सोऽमृतस्याभयस्येशो मत्यमन्तं यदत्यगात् ।
महिमैष ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः ॥१८॥

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।
अमृतं क्षेममभयं त्रिमूद्भौऽधायि मूर्द्धसु ॥१९॥

पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजाना य आश्रमाः ।
अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो बृहद्ब्रतः ॥२०॥

सृती विचक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे ।
यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभयाश्रयः ॥२१॥

यस्मादण्डं विराङ्गज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः ।
तदद्वयमत्यगाद्विश्वं गोभिः सूर्य इवातपन् ॥२२ ॥

यदस्य नाभ्यात्रलिनादहमासं महात्मनः ।
नाविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवादृते ॥२३ ॥

तेषु यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः कुशाः ।
इदञ्च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः ॥२४ ॥

वस्तून्योषधयः स्नेहा रसलोहमृदो जलम् ।
ऋचो यजूषि सामानि चातुर्हृत्रञ्च सत्तम् ॥२५ ॥

नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च ।
देवतानुक्रमः कल्पः सङ्कल्पस्तन्त्रमेव च ॥२६ ॥

गतयो मतयश्चैव प्रायश्चित्तं समर्पणम् ।
पुरुषावयवैरेते सम्भाराः सम्भृता मया ॥२७ ॥

इति सम्भृतसम्भारः पुरुषावयवैरहम् ।
तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् ॥२८ ॥

ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव ।
अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः ॥२९ ॥

ततश्च मनवः काले ईंजिरे ऋषयोऽपरे ।
पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः क्रतुभिर्विभुम् ॥३० ॥

[श्रीमद्]

नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् ।
गृहीतमायोरुणः सर्गादावगुणः स्वतः ॥३१ ॥

सृजामि तत्रियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।
विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥३२ ॥

इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि ।
नान्यद्वगवतः किञ्चिद्द्वाव्यं सदसदात्मकम् ॥३३ ॥

न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते
न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः ।
न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे
यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥३४ ॥

सोऽहं समान्नायमयस्तपोमयः
प्रजापतीनामभिवन्दितः पतिः ।
आस्थाय योगं निपुणं समाहित-
स्तं नाथ्यगच्छ यत आत्मसम्भवः ॥३५ ॥

नतोऽस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां
भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम् ।
यो ह्यात्ममायाभिभवञ्च पर्यगाद्
यथा नभस्वान्तमथापरे कुतः ॥३६ ॥

नाहं न यूयं यदृतां गतिं विदु-
र्न वामदेवः किमुतापरे सुराः ।
तन्मायया मोहितबुद्धयस्त्विदं
विनिर्मितञ्चात्मसमं विचक्षमहे ॥३७ ॥

यस्यावतारकमाणि गायन्ति ह्यस्मदादयः ।
न यं विदन्ति तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः ॥३८॥

स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः ।
आत्मात्मन्यात्मनात्मानं संयच्छति पाति च ॥३९॥

विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगवास्थितम् ।
सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं विर्गुणं नित्यमद्वयम् ॥४०॥

ऋषे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः ।
यदा तदेवासत्तकैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥४१॥

आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य
कालः स्वभावः सदसन्मनश्च ।
द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराद् स्वराट् स्थाष्णु चरिष्णु भूम्नः ॥४२॥

अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा
दक्षादयो ये भवदादयश्च ।
स्वर्लोकपालाः खगलोकपाला
नृलोकपालास्तललोकपालाः ॥४३॥

गन्धर्वविद्याधरचारणेशा
ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः ।
ये वा ऋषीणामृषभाः पित॑णां
दैत्येन्द्रसिद्धेश्वरदानवेन्द्राः ।
अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूत-
कुष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः ॥४४॥

[श्रीमद्]

यत् किञ्च लोके भगवन्महस्व-
दोजः सहस्रद्बलवत् क्षमावत् ।
श्रीहीविभूत्यात्मवद्भुतार्ण
तत्त्वं परं रूपवदस्वरूपम् ॥४५॥

प्राधान्यतो यानृष आमनन्ति
लीलावतारान् पुरुषस्य भूम्नः ।
आपीयतां कर्णकषायशोषान्-
अनुक्रमिष्ये त इमान् सुपेशान् ॥४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे श्रीब्रह्मनारद-संवादो
पुरुषविभुतिवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

सप्तमोऽध्यायः

श्रीब्रह्मोवाच—
यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय विभ्रत्
क्रौडीं तनुं सकलयशमयीमनन्तः ।
अन्तर्महार्णवं उपागतमादिदैत्यं
तं दंष्ट्रयाद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥१॥

जातो रुचेरजनयत् सुयमान् सुयज्ञ
आकूतिसूनुरमरानथं दक्षिणायाम् ।
लोकत्रयस्य महतीमहरद् यदार्ति
स्वायम्भुवेन मनुना हरिरित्यनूरुः ॥२॥

जज्ञे च कर्दमगृहे द्विजदेवहृत्यां
 स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे।
 ऊचे ययात्मशमलं गुणसङ्गपङ्क-
 मस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे॥३॥

अत्रेरपत्यमधिकाङ्क्षत आह तुष्टो
 दत्तो मयाहमिति यद्भगवान् स दत्तः।
 यत्पादपङ्क-जपरागपवित्रदेहा
 योगद्विर्मापुरुभर्यो यदु-हैहयाद्याः॥४॥

तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे
 आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत्।
 प्राक्कल्पसंलव-विनष्टमिहात्मतत्त्वं
 सम्यग् जगाद मुनयो यदचक्षतात्मन्॥५॥

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्या
 नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः।
 दृष्टाऽऽत्मनो भगवतो नियमावलोपं
 देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितुं न शेकुः॥६॥

कामं दद्विन्ति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या
 रोषं दहन्तमुत ते न दहन्त्यसह्यम्।
 सोऽयं यदन्तरमलं प्रविशन् बिभेति
 कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत॥७॥

[श्रीमद्]

विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरन्ति राजो
बालोऽपि सन्तुपगतस्तपसे वनानि ।
तस्मा अदादध्ववगर्ति गृणते प्रसन्नो
दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ॥८॥

यद्वेणमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्र-
निष्लुष्टपौरुषभगं निरये पतन्तम् ।
त्रात्वार्थितो जगति पुत्रपदञ्च लेभे
दुग्धा वसूनि वसुधा सकलापि येन ॥९॥

नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनु-
यों वै चचार समदृग्जडयोगचर्याम् ।
यत् पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति
स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः ॥१०॥

सत्रे ममास भगवान् हयशीरषाथो
साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥११॥

मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्मितानुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गन् ॥१२॥

क्षीरोदधावमरदानवयूथपाना-
मुन्मन्त्रताममृतलब्धय आदिदेवः ।

पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं
निद्राक्षणोऽद्विपरिवर्तकषाणकण्ठः ॥१३॥

त्रैविष्टपोरुभयहा स नृसिंहरूपं
कृत्वा भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम्।
दैत्येन्द्रमाशु गदयाभिपतन्तमारा-
दूरौ निपात्य विददार नखैः स्फुरन्तम् ॥१४॥

अन्तःसरस्युरुबलेन पदे गृहीतो
ग्राहेण यूथपतिरम्बुजहस्त आर्तः।
आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथ
तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय ॥१५॥

श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेय-
श्चक्रायुधः पतगराजभुजाधिरूढः।
चक्रेण नक्रवदनं विनिपाठ्य तस्मा-
द्धस्ते प्रगृह्य भगवान् कृपयोज्जहार ॥१६॥

ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः।
क्षमां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन
याच्चमृते यथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥१७॥

नार्थो बलेरयमुरुक्रमपादशौच-
मापः शिखाधृतवतो विबुधाधिपत्यम्।
यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्य-
दात्मानमङ्ग मनसा हरयेऽभिमेने ॥१८॥

[श्रीमद्]

तुभ्यञ्च नारद भृशं भगवान् विवृद्ध-
भावेन साधु परितुष्ट उवाच योगम्।
शानञ्च भागवतमात्म-सत्त्वदीपं
यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव ॥१९॥

चक्रञ्च दिक्षविहतं दशसु स्वतेजो
मन्वन्तरेषु मनुवंशधरो बिभर्ति।
दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात् स्वकीर्ति
सत्ये त्रिपृष्ठ उशर्तों प्रथयंश्चरित्रै ॥२०॥

धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्ति-
र्नामा नृणां पुरुर्जां रुज आशु हन्ति।
यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध
आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके ॥२१॥

क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा
ब्रह्मध्रुगुज्जितपथं नरकार्तिलिप्सु।
उद्धन्त्यसाववनिकण्टकमुग्रवीर्य-
स्त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरश्वधेन ॥२२॥

अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश
इक्षवाकुवंश अवतीर्य गुरोर्निदेशे।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश
यस्मिन् विरुद्ध्य दशकन्धर आर्तिमार्च्छत् ॥२३॥

यस्मा अदादुदधिरूढभयाङ्गवेपो

मार्गं सपद्यरिपुरं हरवद्विधक्षोः ।
दूरे सुहन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्या
तातप्यमान-मकरोरगनक्रचक्रः ॥२४ ॥

वक्षःस्थलस्पर्शरुणमहेन्द्रवाह-
दन्तैर्विडम्बित-ककुञ्जुष ऊढहासम् ।
सद्योऽसुभिः सह विनेष्यति दारहर्तु-
र्विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरतोऽधिसैन्ये ॥२५ ॥

भूमेः सुरेतरवरुथविमर्दितायाः
क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेशः ।
जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः
कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानि ॥२६ ॥

तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया-
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ।
यद्रिङ्गतान्तरगतेन दिविस्पृशोर्वा
उन्मूलनत्वितरथार्जुनयोर्न भाव्यम् ॥२७ ॥

यद्वै ब्रजे ब्रजपशून् विषतोयपीतान्
पालनजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या ।
तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह-
मुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् हृदिन्याम् ॥२८ ॥

तत् कर्म दिव्यमिव यन्त्रिषि निःशयानं
दावाग्निना शुचिवने परिद्व्यमाने ।
उत्रेष्यति ब्रजमतोऽवसितान्तकालं
नेत्रे पिधाप्य सबलोऽनधिगम्यवीर्यः ॥२९ ॥

[श्रीमद्]

गृहीत यद्युपबन्धममुष्य माता
शुल्बं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति।
यज्जृम्भतोऽस्य वदने भुवनानि गोपी
संवीक्ष्य शङ्कितमनाः प्रतिबोधितासीत् ॥३० ॥

नन्दञ्च मोक्ष्यति भयाद्वरुणस्य पाशाद्—
गोपान् बिलेषु पिहितान् मयसूनुना च।
अह्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेण
लोकं विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्म ॥३१ ॥

गोपैर्मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय
देवेऽभिवर्षीति पशून् कृपया रिरक्षुः।
धर्तोच्छलीन्ध्रमिव सप्त दिनानि सप्त-
वर्षो महीश्वरनघैककरे सलीलम् ॥३२ ॥

क्रीडन् वने निशि निशाकररश्मगौर्या
रासोन्मुखः कलपदायतमूर्च्छितेन।
उद्दीपितस्मररुजां व्रजभृद्वधूनां
हर्तुर्हरिष्यति शिरो धनदानुगस्य ॥३३ ॥

ये च प्रलम्बखर-दर्दुरकेश्यरिष्ट-
मल्लेभ-कंसयवनाः कुज-पैण्डकाद्याः।
अन्ये च शाल्वकपिबल्वलदन्तवक्र-
सप्तोक्ष-शम्बरविदूरथ-रुकिममुख्याः ॥३४ ॥

ये वा मृथे समितिशालिन आत्तचापाः
काम्बोजमत्स्य-कुरुसृजकैकयाद्याः।

यास्यन्त्यदर्शनमलं बलपार्थभीम-
व्याजाह्येन हरिणा निलयं तदीयम् ॥३५ ॥

कालेन मीलितधियामवमृश्य न णां
स्तोकायुषां स्वनिगमो बत दूरपारः ।
आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां
वेदद्वुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ॥३६ ॥

देवद्विषां निगमवर्त्तनि निष्ठितानां
पूर्णिमर्येन विहिताभिरदृश्यतूर्भिः ।
लोकान् घनां मतिविमोहमतिप्रलोभं
वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम् ॥३७ ॥

यद्यालयेष्वपि सतां न कथा हरेः स्युः
पाषण्डनो द्विजजना वृषला नृदेवाः ।
स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र
शास्ता भविष्यति कलेभर्गवान् युगान्ते ॥३८ ॥

स्वर्गे तपेऽहमृषयो नव ये प्रजेशाः
स्थानेऽथ धर्ममखमन्वमरावनीशाः ।
अन्ते त्वर्धर्महरमन्य-वशासुराद्या
मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ॥३९ ॥

विष्णोनुं वीर्यगणनां कतमोऽहतीह
यः पार्थिवान्यपि कविर्विमपे रजांसि ।
चस्कम्भ यः स्वरंभसास्खलता त्रिपृष्ठं
यस्मात् त्रिसाम्यसदनादुरुकम्पयानम् ॥४० ॥

[श्रीमद्]

नान्तं विदाम्यहममी मुनयोऽग्रजास्ते
मायाबलस्य पुरुषस्य कुतोऽवरा ये।
गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः
शोषोऽधुनापि समवस्यति नास्य पारम् ॥४१ ॥

येषां स एष भगवान् दययेदनन्तः
सर्वात्मनाश्रितपदो यदि निर्वलीकम्।
ते दुस्तरामतितरन्ति च देवमायां
नैषां ममाहमिति धीः श्वश्रृगालभक्ष्ये ॥४२ ॥

वेदाहमङ्ग परमस्य हि योगमायां
यूयं भवश्च भगवानथ दैत्यवर्यः।
पत्नी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च
प्राचीनबर्हि ऋभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ॥४३ ॥

इश्वाकुरैलमुचुकुन्दविदेहगाथि—
रच्वम्बरीष—सगरा गयनाहषाद्याः।
मान्धात्रलक्ं—शतधन्वनुरन्तिदेवा
देवव्रतो बलिरमूर्तरयो दिलीपः ॥४४ ॥

सौभर्युतङ्ग—शिबिदेवल—पिप्पलाद—
सारस्वतोद्धव—पराशरभूरिषेणाः।
येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्त—
पाथर्थार्षिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ॥४५ ॥

ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां

स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः ।
यद्यद्भुतक्रम-परायणशीलशिक्षा-
स्तिर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥४६ ॥

शश्वत् प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं
शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो
माया परैत्यभिमखे च विलज्जमाना ।
तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो
ब्रह्मेति यद्विदुरजस्त्रसुखं विशोकम् ॥४७ ॥

सध्याङ्गनियम्य यतयो यमकर्तहेति
जह्यः स्वराङ्गिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥४८ ॥

स श्रेयसामपि विभुर्भगवान् यतोऽस्य
भावस्य भावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः ।
देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे
व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यतेऽजः ॥४९ ॥

सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः ।
समासेन हरेनान्यदन्यस्मात् सदसच्च यत् ॥५० ॥

इदं भगवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।
संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ॥५१ ॥

यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ।
सर्वात्मन्यखिलाधारे इति सङ्कल्प्य वर्णय ॥५२ ॥

[श्रीमद्]

मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः ।
शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययात्मा न मुह्यति ॥५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे श्रीब्रह्मानारद-संवादो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

श्रीराजोवाच—
ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् गुणाख्यानेऽगुणस्य च ।
यस्मै यस्मै यथा प्राह नारदो देवदर्शनः ॥१ ॥

एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं तत्त्वविदांवर ।
हरेरङ्गुतवीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः ॥२ ॥

कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि ।
कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥३ ॥

शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितम् ।
नातिदीर्घेण कालेन भगवान् विशते हृदि ॥४ ॥

प्रविष्टः कर्णरङ्गेण स्वानां भावसरोरुहम् ।
धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ॥५ ॥

धौतात्मा पुरुषः कृष्णापादमूलं न मुञ्चति ।
मुक्तसर्वपरिक्लेशः पान्थः स्वशरणं यथा ॥६॥

यदधानतुमतो ब्रह्मन् देहारम्भोऽस्य धातुभिः ।
यदृच्छ्या हेतुना वा भवन्तो जानते यथा ॥७॥

आसीद्यदुदरात् पद्मं लोकसंस्थानलक्षणम् ।
यावानयं वै पुरुष इयत्तावयवैः पृथक् ।
तावानसाविति प्रोक्तः संस्थावयववानिव ॥८॥

अजः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहात् ।
ददूशो येन तद्वूपं नाभिपद्मसमुद्भवः ॥९॥

स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः ।
मुक्त्वात्ममायां मायेशः शेते सर्वगुहाशयः ॥१०॥

पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः ।
लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरिति शुश्रुम ॥११॥

यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते ।
भूतभव्यभवच्छब्द आयुर्मानञ्च यत् सतः ॥१२॥

कालस्यानुगतिर्या तु लक्ष्यतेऽण्वी बृहत्यपि ।
यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम ॥१३॥

यस्मिन् कर्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ।
गुणानां गुणिनाञ्चैव परिणममभीप्सताम् ॥१४॥

[श्रीमद्]

भूः-पाताल-ककुब्योम-ग्रहनक्षत्रभूभृताम्।
सरित्समुद्रद्वीपानां सम्भवश्चैतदोक्षाम् ॥१५॥

प्रमाणमण्डकोषस्य बाह्याभ्यन्तरभेदतः।
महताज्वानुचरितं वर्णाश्रमविनिश्चयः ॥१६॥

युगानि युगमानज्व धर्मो यश्च युगे युगे।
अवतारानुचरितं यदाश्चर्यतमं हरेः ॥१७॥

नृणां साधारणे धर्मः सविशेषश्च यादृशः।
श्रेणीनां राजर्षीणाज्व धर्मः कृच्छ्रेषु जीवताम् ॥१८॥

तत्त्वानां परिसंख्यानं लक्षणं हेतुलक्षणम्।
पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्य च ॥१९॥

योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लङ्घभङ्गस्तु योगिनाम्।
वेदोपवेदधर्मणामितिहासपुराणयोः ॥२०॥

संप्लवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः।
इष्टापूर्तस्य काम्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥२१॥

यो वानुशायिनां सर्गः पाषण्डस्य च सम्भवः।
आत्मनो बन्धमोक्षौ च व्यवस्थानं स्वरूपतः ॥२२॥

यथात्मतन्त्रो भगवान् विक्रीडत्यात्ममायया।
विसुज्य वा यथा मायामुदास्ते साक्षिवद्विभुः ॥२३॥

सर्वमेतच्च भगवन् पृच्छते मेऽनुपूर्वशः ।
तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुं प्रपन्नाय महामुने ॥२४ ॥

अत्र प्रमाणं हि भवान् परमेष्ठी यथात्मभूः ।
परे चेहानुतिष्ठन्ति पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम् ॥२५ ॥

न मेऽस्वः परायन्ति ब्रह्मनशनादमी ।
पिबतोऽच्युतपीयूमन्यत्र कुपितत् दिवजात् ॥२६ ॥

श्रीसूत उवाच—
स उपामन्त्रितो राजा कथायामिति सत्पतेः ।
ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि ॥२७ ॥

प्राह भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं ब्रह्मकल्प उपागते ॥२८ ॥

यद्यत् परीक्षिदृष्टभः पाण्डूनामनुपृच्छति ।
आनुपूर्व्येण तत् सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥२९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे श्रीपरीक्षित् प्रश्नो
नामाष्टमोऽध्यायः ॥८ ॥

[श्रीमद्]

नवमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच—

आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः ।
न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाज्जसा ॥१ ॥

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।
रममाणे गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते ॥२ ॥

यर्हि वाव महिम्नि स्वे परस्मिन् कालमाययोः ।
रमेत गतसम्मोहस्त्यक्त्वोदास्ते तदोभयम् ॥३ ॥

आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतम् ।
ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृतः ॥४ ॥

स अदिदेवो जगतां परो गुरुः
स्वधिष्यमास्थाय सिसृक्षयैक्षत ।
तां नाध्यगच्छदृशमत्र सम्मतां
प्रपञ्चनिर्माणविधिर्या भवत् ॥५ ॥

स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भ—
स्युपाश्रुणोद् द्विर्गदितं वचो विभुः ।
स्पर्शेषु यत् षोडशमेकविंशं
निष्कञ्चनानां नृप यद्धनं विदुः ॥६ ॥

निशम्य तद्वकृदिदृक्षया दिशो
 विलोक्य तत्रान्यदपश्यमानः ।
 स्वधिष्यमास्थाय विमृश्य तद्वितं
 तपस्युपादिष्ट इवादधे मनः ॥७ ॥

दिव्यं सहस्राब्दममोघदर्शनो
 जितानिलात्मा विजितोभयेन्द्रियः ।
 अतप्यत स्माखिललोकतापनं
 तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः ॥८ ॥

तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः
 सन्दर्शयामास परं न यत्परम् ।
 व्यपेतसंक्लेश-विमोहसाध्वसं
 स्वदृष्टवद्विर्विबुधैरभिष्टुतम् ॥९ ॥

प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः
 सत्त्वज्ज्व मिश्रं न च कालविक्रमः ।
 न यत्र माया किमुतापरे हरे-
 रनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥१० ॥

श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः
 पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ।
 सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि-
 प्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ।
 प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसः
 परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनः ॥११ ॥

[श्रीमद्]

भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते
लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ।
विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः
सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः ॥१२ ॥

श्रीर्यत्र रूपिण्युरुग्यायपादयोः
करोति मानं बहुधा विभूतिभिः ।
प्रेड्खं श्रिता या कुसुमाकरानुगै-
र्विगीयमाना प्रियकर्म गायती ॥१३ ॥

ददर्श तत्राखिलसात्वतां पर्ति
श्रियः पर्ति यज्ञपर्ति जगत्पतिम् ।
सुनन्दनन्दप्रबलार्हणादिभिः
स्वपार्षदाग्र्यैः परिसेवितं विभुम् ॥१४ ॥

भृत्यप्रसादाभिमुखं दृग्सवं
प्रसन्नहासारुणलोचनाननम् ।
किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं
पीतांशुकं वक्षसि लक्षितं श्रिया ॥१५ ॥

अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं
वृतं चतुःषोडश-पञ्चशक्तिभिः ।
युक्तं भग्नैः स्वैरितरत्र चाध्युवैः
स्व एव धामन् रममाणमीश्वरम् ॥१६ ॥

ददर्शनाहादपरिप्लुतान्तरे
हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ।

ननाम पादाम्बुजमस्य विश्वसृग्-
यत् पारमहंस्येन पथाधिगम्यते ॥१७ ॥

तं प्रीयमाणं समुपस्थितं तदा
प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् ।
बभाष ईषत्प्रियतशोचिषा गिरा
प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् ॥१८ ॥

श्रीभगवानुवाच—
त्वयाहं तोषितः सम्यग्वेदगर्भं सिसृक्षया ।
चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम् ॥१९ ॥

वरं वरय भद्रं ते वरेशं माभिवाञ्छितम् ।
ब्रह्मन् श्रेयः परिश्रामः पुंसां मद्वर्णनावधिः ॥२० ॥

मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् ॥२१ ॥

यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थं परमं तपः ॥२२ ॥

प्रत्यादिष्ट मया तत्र त्वयि कर्माविमोहिते ।
तपो मे हृदयं साक्षादात्माहं तपसोऽनघ ॥२२ ॥

सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः ।
बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः ॥२३ ॥

[श्रीमद्]

श्रीब्रह्मोवाच—

भगवन् सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुहाम् ।
वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम् ॥२४॥

तथापि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम् ।
परावरे यथारूपे जानीयां ते त्वरूपिणः ॥२५॥

यथात्ममायायोगेन नानाशक्त्युपर्बृहितम् ।
विलुप्पन् विसृजन् गृह्णन् बिभ्रदात्मानमात्मना ॥२६॥

क्रीडस्यमोघसङ्कल्प ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते ।
तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयि माधव ॥२७॥

भगवच्छक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रितः ।
नेहमानः प्रजासर्ग बध्येयं यदनुग्रहात् ॥२८॥

यावत् सखा सख्युरिवेश ते कृतः
प्रजाविसर्गे विभजामि भो जनम् ।
अविकलवस्ते परिकर्मणि स्थितो
मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः ॥२९॥

श्रीभगवानुवाच—

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् ।
सरहस्यं तदङ्गञ्ज्यं गृहण गदितं मया ॥३०॥

यावानहं यथाभावो यद्वूपगुणकर्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥३१॥

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत् परम्।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्यहम् ॥३२॥

ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥३३॥

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥३४॥

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः।
अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥३५॥

एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥३६॥

श्रीशुक उवाच—
सम्प्रदिश्यैवमजनो जनानां परमेष्ठिनम्।
पश्यतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः ॥३७॥

अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरये विहिताञ्जलिः।
सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जेदं स पूर्ववत् ॥३८॥

प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदा नियमान् यमान्।
भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत् स्वार्थकाम्यया ॥३९॥

[श्रीमद्]

तं नारदः प्रियतमो रिकथादानामनुव्रतः ।
शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च ॥४० ॥

मायां विविदिषन् विष्णोमायेशस्य महामुनिः ।
महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोषयत् ॥४१ ॥

तुष्टं निशाम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम् ।
देवर्षिः परिप्रच्छ भवान् यन्मानुपृच्छति ॥४२ ॥

तस्मा इदं भागवतं पुराण दशलक्षणम् ।
प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ॥४३ ॥

नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप ।
ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासायामिततेजसे ॥४४ ॥

तदुताहं त्वया पृष्ठो वैराजात् पुरुषादिदम् ।
यथासीत् तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः ॥४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे श्रभागवत-प्रवृत्तिर्नाम
नवमोऽध्यायः ॥९ ॥

दशमोऽध्यायः

श्रीबादरायणिरुवाच—
अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥१ ॥

दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाज्जसा ॥२ ॥

भूतमात्मेत्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ॥
ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥३ ॥

स्थितिवैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्वर्म ऊतयः कर्मवासनाः ॥४ ॥

अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्त्तिनाम् ।
पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृहिताः ॥५ ॥

निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः ।
मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥६ ॥

आभासश्च निरोधश्च यतोऽस्त्याध्यवसीयते ।
स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते ॥७ ॥

योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।
यस्तत्रोभयविच्छेदः पुरुषो ह्याधिभौतिकः ॥८ ॥

एकमेकतराभावे यदा नोपलभामहे ।
त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥९ ॥

पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः ।
आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्त्रक्षीच्छुचिः शुचीः ॥१० ॥

[श्रीमद्]

तास्ववात्सीत् स्वसृष्टासु सहस्रं परिवत्सरान् ।
तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्धवाः ॥११ ॥

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥१२ ॥

एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात् समुत्थितः ।
वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत् त्रिधा ॥१३ ॥

अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः ।
अथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाभिद्यत तच्छृणु ॥१४ ॥

अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः ।
ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः ॥१५ ॥

अनु प्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु ।
अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः ॥१६ ॥

प्राणेनाक्षिपता क्षुत्तुडन्तरा जायते विभोः ।
पिपासतो जक्षतश्च प्राड्मुखं निरभिद्यत ॥१७ ॥

मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥१८ ॥

विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वहिर्वार्गव्याहृतं तयोः ।
जले चैतस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥१९ ॥

नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति ।
तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः ॥२० ॥

यदात्मनि निरालोकमात्मानञ्च दिदृक्षतः ।
निर्भिन्ने आक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥२१ ॥

बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः ।
कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः ॥२२ ॥

वस्तुनो मृदुकाठिन्य-लघुगुर्वोष्णाशीतताम् ।
जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना तस्यां रोममहीरुहाः ।
तत्र चान्तर्बीहिर्वातस्त्वचा लब्धगुणो वृत्तः ॥२३ ॥

हस्तौ रुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया ।
तयोस्तु बलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम् ॥२४ ॥

गतिं जिगीषतः पादौ रुहातेऽभिकामिकाम् ।
पद्म्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः ॥२५ ॥

निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः ।
उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् ॥२६ ॥

उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् ।
ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः ॥२७ ॥

आसिसृप्सोः पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानतः ।
तत्रापानस्ततो पृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् ॥२८ ॥

[श्रीमद्]

आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडयः ।
नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये ॥२९ ॥

निदिष्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत ।
ततो मनस्ततश्चन्द्रः सङ्कल्पः काम एव च ॥३० ॥

त्वक्वर्ममांसरुधिर-मेदोमज्जास्थिधातवः ।
भूम्यप्तेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमाम्बुवायुभिः ॥३१ ॥

गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः ।
मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥३२ ॥

एतद्वगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया ।
मद्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥३३ ॥

अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् ।
अनादिमध्यनिधनं नित्यं वाङ्मनसः परम् ॥३४ ॥

अमुनी भगवद्वूपे मया ते ह्यनुवर्णिते ।
उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥३५ ॥

स वाच्यवाच्यकतया भगवान् ब्रह्मरूपधृक् ।
नामरूपक्रिया धत्ते सकर्माकर्मकः परः ॥३६ ॥

प्रजापतीन् मनून् देवानृषीन् पितृगणान् पृथक् ।
सिद्धचारणगन्धर्वान् विद्याश्रासुरगुह्यकान् ॥३७ ॥

किन्नराप्सरसो नागान् सर्पान् किम्पुरुषान् नरान्।
मातृरक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ॥३८॥

कुष्माण्डोन्मादवेतालान् यातुधानान् ग्रहानपि।
मृगान् खगान् पशून् वृक्षान् गिरीन् नृप सरीसृपान्।
द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभौकसः ॥३९॥

कुशलाकुशला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्वमाः ॥४०॥

सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुरनृनारकाः।
तत्राप्येकैकशो राजन् भिद्यन्ते गतयस्त्रिधा।
यदैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ॥४१॥

स एवेदं जगद्वर्ता भगवान् धर्मरूपधृक्।
पुषाति स्थापयन् विश्वं तिर्यङ्ग्नरसुरात्मभिः ॥४२॥

ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत् सृष्टमिदमात्मनः।
सत्रियच्छति तत् कालेन घनानीकमिवानिलः ॥४३॥

इत्थं भावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः।
नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमहीन्ति सूरयः ॥४४॥

नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते।
कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययारोपितं हि तत् ॥४५॥

अयन्तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥४६॥

[श्रीमद्]

परिमाणञ्च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् ।
यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पादां कल्पमथो शृणु ॥४७ ॥

श्रीशौनक उवाच—
यदाह नो भवान् सूत क्षत्ता भागवतोत्तमः ।
चचार तीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बन्धून् सुदुस्त्यजान् ॥४८ ॥

कुत्र कौशारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः ।
यद्वा स भगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्त्वमुवाच ह ॥४९ ॥

ब्रूहि नस्तदिदं सौम्य विदुरस्य विचेष्टितम् ।
बन्धुत्यागनिमित्तञ्च तथैवागतवान् पुनः ॥५० ॥

श्रीसूत उवाच—
राजा परीक्षिता पृष्टो यदवोचन्महामुनिः ।
तद्वोऽभिधास्ये शृणुत राजा: प्रश्नानुसारतः ॥५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीब्रह्मसूत्रभाष्ये पारमहंस्यां
सहितायां वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे दशलक्षणकथनं नाम
दशमोऽध्यायः ॥१० ॥

इति द्वितीयः स्कन्धः समाप्तः ॥

